

NYELVMŰVELÉS

Szó- és szerkezetvegyülés.

A szó- és szerkezetvegyülés sajátos jelensége a nyelvnek. Mint neve is mutatja, két szónak vagy két szerkezetnek összekeveredéséből keletkezik. Ennek a keveredésnek az a lélektani magyarázata, hogy a beszélő tudatában két rokon (olykor két ellentétes) kifejezés egyszerre és egyenlő erővel jelenik meg, hareol egymással, a beszélő pedig néha szórakozottságból, a figyelem lazulása miatt vagy zavarában, indulatában a két kifejezést összeboronálja, a kettőből csinál egy harmadikat, amely mintegy egyesíti magában mindkettőnek jellemző vonásait. Játékos tréfából, szándékosan is keletkezhetik ilyen felemás szó. Kinek ne jutna eszébe ez a lehetőség, ha olyan szót hall első ízben mint pl. *csokréta*, amelyről már régen kisütöttek, hogy a *csokor*-nak és a *bokréta*-nak kereszteződése (röviden így szokták följegyezni: csokréta = csokor × bokréta). Tréfásan hangzik fülüknnek, míg hozzá nem szokunk, a *rémisztő* melléknév is, amely nem más mint a *rémítő*-nek és a *borzasztó*-nak összeházasítása. Ugyanescak szándékos torzításnak tűnhetik föl az *ordibál* ige, amelyről nem nagyon nehéz kitalálni, hogy az *ordít* és *kiabál* keveredésének eredménye.

De a szándékosság, a tréfa csak kivételesen oka a vegyülekészők keletkezésének; ez a szándékosság legtöbbször ki sem mutatható, meg sem állapítható. Tudatos alkotás például a *citrancs* szó a grape fruit magyar megnevezésére, minthogy ez a gyümölcs a *citrom*-nak és a *narancs*-nak keresztezéséből lett.* Szándékos összerántás *Kertész Manó* szerint két gúnynév is, az egyik a *Csukori* = csuk × zsgori, a másik *futlik* = fut × botlik (l. A magyar gúnynemek, Nyr. XXXI: 1902. 249. l.)

Bármilyen szokatlanok és meglepőek ezek a szók, igen sok példa azt mutatja, hogy legnagyobb részük akaratlanul tolul a beszélő ajkára, az író tollára, sőt legtöbbször észrevétlenül, hogy t. i. elkövetője előtt utólag sem válik tudatossá, míg nem figyelmeztetik rá.

A keletkezés körülményei egyébként mellékesek. Mindegy, hogy szórakozottság, indulat enged két szót, két kifejezést az elsőségért versengeni (amely végül is holtversenyben végződik), vagy a beszélő szándéka teszi lehetővé, hogy két szó békés egyetértésben összefonódva jelenjék meg a beszédben. A dolog akkor válik igazán érdekessé, amikor az ilyen kevert szók és szerkezetek elterjednek, általánossá lesznek, úgy hogy semmit sem árulnak el szabálytalan multjuktól. Vagy ki merné ráfogni a *pocsolya* szóra, hogy zavaros mult van mögötte? Pedig egészen bizonyos, hogy egyrészt a *pocsétá*-nak, másrészt a *mocsolyá*-nak összefolyásából keletkezett. Ugyan csak így vagyunk a *csupas* szóval, ezen sem érziünk semmi furcsaságot, pedig a *csupa* és a *kopasz* melléknév kölesönös vonzásának szülötte. A *szusz-mog* ige is azon az úton van, hogy általánossá váljék; jelentése is annyi mint *szuszogva piszmog*, vagy ha jobban tetszik, *piszmogva szuszog*, tehát egyesíti magában a *szuszog* és *piszmog* igének, két alkotóelemének jelentéstartalmát (l. MNy. VI: 1910. 422.).

* Egy berlini sörfőző pályázat útján akart a Salvatorhoz hasonló finom sörének megfelelő jó nevet találni. A pályázók közül sokan a *Pilsator* nevet ajánlották, a gyáros el is fogadta, ez pedig nem más, mint a *Pilsner*-nek és a *Salvator*-nak összeszerkesztése (l. Nyr. XXXVIII: 1909. 368. l.).

De nemesak szavak, hanem szerkezetek is keverednek. Ma általánosan használt szerkezet a *gyermek az apjára hasonlít*; ez pedig ennek a két szó-lásnak keresztződése: *a gyermek az apjára üt* × *a gyermek az apjához hasonlít*.

Ezelőtt körülbelül ötven esztendővel sokat vitatkoztak a legjobb nyelvészek ennek a szómagyarázó eljárásnak használhatóságáról. Olyanok is részt vettek a kérdés tisztázásában mint *Szinnyei József* és *Szarvas Gábor*, legserényebb munkása azonban *Simonyi Zsigmond* volt, aki elsőnek használta ezt a módszert, és az alakkeveredés példáiért fáradhatatlan buzgósággal kutatta át a magyar nyelv egész területét.* Azóta is föl-fölbukkan a nyelvtudományi folyóiratokban egy-egy különös szóalagnak ilyenyszerű magyarázata. Én is följegyeztem egynéhányat részint olvasmányaimból, részint hallomásból, ezeket akarom ezek után itt felsorolni. Meglehet, akad közöttük olyan, melyet már más is közölt, mostoha viszonyaink között nem volt módomban mindnek utánajárni, de — úgy gondolom — az nem nagy baj; inkább legyen meg kétszer, mint egyszer sem.

Itt következik a kevert alkotások felsorolása:

Jött a sírás, *visibálás* ismét (Páosztortűz XXIV: 1938. 105. l.), a visibálás nem más mint a *visítás* és *kiabálás* egybekeverése;

neked mindig valami *csapdaságon* jár az eszed (Erdélyi Iskola V: 1937—38. 220. l. Móra Ferenc egy elbeszélésében), ahol a *csapda* és a *csalfaság* vegyült össze;

emberi *fajzadék* (a Nyugat 1934. évi 2. számából) = *fajzat* × *ivadék*;

legionarista (Egyedül vagyunk — folyóirat I: 1938. 26. l.) = *legionarius* × *legionista*;

füllesztő (forrását nem jegyeztem föl, meglehet, hogy hallottam csupán) = *fülledt* × *fullasztó*;

pocskos (egy asszonytól hallottam, egy varrást nevezett pocskos munkának) = *pocsék* × *mocskos*;

mások viszont úgy tudták, csak egy *utcaszéli nő* (Nyugat XXXII: 1939. I. 396. l.) = *utcai nő* × *útszéli*;

mindezidáig (Brehm-Fenyő: Igy kezdődött 183. l.) = *mindézideig* × *idáig* + *mostanáig*;

régtől óta (gyakran hallott szerkezet, valószínű, hogy föl is jegyezték már) = *régtől fogva* × *régóta*;

azon az éjjel (Független Ujság 1938. 26. sz.) = *azon éjjel* × *azon az éjjelen*;

ennek a vallásnak egy *hova-inkább* politikai jellegű intézményben... emelt hajlékot (Révész Imre: A reformáció 6. l. A 43. lapon még egyszer előjő már egybeírva: *hovainkább*) = *hovatovább* × *mindinkább*.

sarkant (egy középiskolai tanuló írásbeli dolgozatából) = *sarkal* × *serkent* (Az is meglehet, hogy csak a *serkent* nyelvjárási mélyhangú párja);

* L. *Simonyi Zsigmond*: Kombináló szóalkotás. Nyr XVIII: 1889. 1. l.; — Kombináló szóalkotás. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XV. 3. sz. 1890.; — Kombináló szóalkotás. Nyr. XXVIII: 1899. 433. l.; *Szinnyei József*: Alakvegyülés. Nyr XX: 1891. 242. l.; *Szarvas Gábor*: Kombináló szóalkotás. Nyr. XX: 1891. 450. l.; *Albert János*: A kombináló szóalkotás. Nyr. XX: 1891. 14. l. A jelenséget magyarázó példák jórészt ezekből valók.

az emberek már *belaktak* ilyenkor (Pásztortűz XXIV: 1938. 90. 1.) = *bezábáltak* × *jöllaktak*;

a patkányok mintha megvesztek volna, *rohanguáltak* a fekvőhelyeken (Thiess-Salgó: Csuzima 154. 1.) = *rohantak* × *szaladguáltak*;

fogadalmát be is tartotta (Ellenzék 1938. II. 27.) = *beváltotta* × *megtartotta*;

rohantak a kikötőbe és *szorongodtak* a kifeszített kötél mögött (Thiess-Salgó: Csuzima 115. 1.) = *szorongtak* × *tolakodtak*;

Anglia *ürítse ki* Irországot (Keleti Ujság 1939. VIII. 2.) = *ürítse ki* × *üresítse ki*;

Igazán senki sem *panaszkothatja*, hogy az idén nem jutott gyümöleshöz (Keleti Ujság 1939. VI. 24.) = senki sem *panaszkothatik* × senki sem *panaszolhatja*;

annál nagyobb *csalódást kellett*, hogy... (Ellenzék 1938. II. 27.) = *csalódást okozott* × *föltünést kellett*;

mint ezelőtt 50–60 éve (a Nyugat 1934. évi 2. számából) = *mint ezelőtt 50–60 évvel* × *mint most 50–60 éve*;

volt *a házhoz nem messze* (Nyugat 1939. I. 94. 1.) = *a házhoz közel* × *a háztól nem messze*;

Őn ma nagyon *goromba velem* (Herczeg Ferenc: A honszerző 29. 1.) = *goromba hozzám* × *gorombáskodik velem*;

ez már aztán *rajtunk függ* (hallomásból) = *rajtunk áll* × *tőlünk függ*;

mi közöm vele (Gárdonyi Géza: Hosszúhajú veszedelem I. 154. 1.) = *mi közöm hozzá* × *mit törődöm vele*;

nem foglalok állást ebben a kérdésben (hallomásból) = *nem foglalok állást ezzel a kérdéssel szemben* × *nem mondok véleményt, nem nyilatkozom ebben a kérdésben*;

csodálatra gerjeszt (Thiess-Salgó: Csuzima 284. 1.) = *csodálatot gerjeszt* × *csodálatra készít*;

az alábbi beszámoló *új adaléket szolgál* a protektorátus kisebbségi politikájához (Független Ujság 1939. VII. 14.) = *új adaléket szolgáltat* × *új adalékkal szolgál*;

de most majdnem *úgy tűnt nekem* (Remarque-Lorsy: Három bajtárs 115. 1.) = *úgy tűnt föl előttem* × *úgy tetszett nekem*;

rossznak *tetszik föl nekünk* az angol elgondolás (Ellenzék 1938. VIII. 6.) = *tetszik nekünk* × *tűnik föl előttünk*;

Nem tudtam rajta elokosodni (forrását — úgy veszem észre — nem jegyeztem föl) = *Nem tudtam belőle kiokoskodni* × *nem tudtam rajta eligazodni*;

Baresay Ákos levélben *tudatja a várost* (Kelemen Lajos: A marosvásárhelyi szabók stb. 3. 1.) = *tudatja a várossal* × *értesíti a várost*;

nekilátott a vacsorához (hallomásból) = *nekilátott a vacsorának* × *hozzálátott a vacsorához*;

a falu a maga... elemeivel *a középosztály felrissítésében alig járul hozzá* (Egyedül vagyunk — folyóirat I: 1938. 61. 1.) = *a középosztály felrissítésében alig vesz részt* × *a középosztály felrissítéséhez alig járul hozzá*;

B. *nem tud a dologhoz* (nem régen hallottam, de — úgy emlékszem — olvastam is) = *nem tudja a dolgot* × *nem ért a dologhoz*;

ne szóljon belé a dologba (általánosan ismert és használt szólásforma) = *ne szóljon hozzá a dologhoz* × *ne ártsa magát belé a dologba*;

A francia frank *értécsökkenésére lehet várni* (Ellenzék 1937. VII. 3.) = *értécsökkenésére lehet számítani* × *értécsökkenését lehet várni*;

P. Ezzel a mondattal *oda következett* (Független Újság 1937. 24. sz.) = *oda mutat, céloz* × *arra következett*;

most *Hondára következünk* (utazás közben hallottam) = *Hondára érke-zünk* × *Honda következik*;

édesnek kell legyen (hallomás) = *édesnek kell lennie* × *édes kell hogy legyen*.

Hasonló úton-módon keletkezett az *autóbusz* szó is, az *automobil* és az *omnibusz* összeolvadásából, már akár akaratlanul csúszott ki először valaki-nek száján, akár szándékosan alkotta egy ötletes ember. De a *busz* végzetet bátran képzőnek is vehetnők, hiszen azért szerkeszthették a *trolleybusz* szót a sinnélküli villamos-kocsi jelölésére.* Ugyanesak képzőszerű szóvéggé vált a *filiszter* (nyárspolgár) szó vége is,** a *-szter*, így lett aztán a versfaragó poéta neve *poétászter*, a rosszmájú kritikúsé *kritikászter*. (Csakhogy termék-lettségük gyakran teszi őket kesernyéssé s emiatt jóindulatú kritikások helyett igen sokszor válnak *kritikászterekké*. Mitrovics Gyula: A nevelés-tudomány alapvonalai 185. l.). Mindkét, ill. mindhárom szó német jövevény.

Ezeket is vegyülékszóknak tekinthetjük, még ha keletkezésük lélektana és története más is, mint az eddigieké, még ha nem is rokon (vagy ellentétes) jelentésű kifejezések összeforrásának termékei, az eredmény azonban ugyanaz. (Emlékeztetnek a nyelvújítás *bilcsirta*: billegető pacsirta, *császna*: császár-korona — virágnéy féle alkotásaira, még inkább az egészen új *citrancs-ra*). Az *automobil* és *omnibusz* között csak annyi a rokonság, hogy mind a kettő közlekedési-, szállítási-eszköz, de fontosabb az, hogy amikor az emberek meg-ésinálták és megismerték az *autóbuszt*, föltámadt bennük az a szükségérzet, hogy egyszerre, egyetlen szóval nevezzék *automobilnak* és *omnibusznak*. A *filiszternek* még kevesebb köze van a *poétászterhez* és *kritikászterhez*, de mind a háromban közös a kicsinylés és lenézés, a megrovás és gúny. A *polgár* és *filiszter* között ugyanaz vagy hasonló a viszony, mint a *poéta* és *poétászter*, a *kritikus* és *kritikászter* között és ennyi elég ahhoz, hogy a fogalmak és szavak egymást földidézzék.

Vagy tegyünk különbséget és hagyjuk meg a *vegyülékszó* elnevezést az előbbieknél, a természetesebb úton keletkezetteknek (az alapul szolgáló *vegyül* ige ezt fejezné ki, mert át nem ható), emezeket pedig nevezzük *keve-*

*Tolnai Vilmos az *autobus*-t nemzetközi szónak mondja és a sorok közül kiolvashatóan úgy magyarázza, hogy *automobil* helyett röviden, becézőformán *auto*-t kezdtek mondani az emberek (*autogarage*, *autochauffeur*, *autoverseny*), továbbá az angol ember *omnibus* helyett is csak *bus*-t mond, így aztán könnyű és egyszerű volt a hatszótagú *automobil-omnibus* helyett összehasználni a két rövidítést és megalkotni az *autobus*-t, sőt nemsokára megjelent a levegőben és a nyelvben az *aerobus* is (l. Becézőnevek és nyelvújítás. MNy. XXIII. 1927. 173. l.).

** Eredetileg a jénai polgárok neve a 17. század végétől kezdve a jénai/diáknyelvben; kb. egy század múlva válik a szó általánossá és veszi föl mai gúnyos jelentését (l. Fr. Kluge: Etymologisches Wörterbuch stb.⁹ Berlin u, Leipzig. 1921, 345. l.).

rékszók-nak (*kever* átható ige). Ezek inkább magukon viselik a szándékosság bélyegét, és két szórészt azért forrasztanak egybe, mert röviden akarnak kifejezni, megnevezni két szorosán összetartozó fogalmat, amihez az igazi összetétel igen hosszú volna.

Ha már most nyelvhelyesség szempontjából nézzük ezeket a szabálytalan képződményeket, az igazi vegyülekiszókat és szerkezeteket, természetesen el kell ítélnünk őket és mindaddig hibáknak, botlásoknak kell tartanunk, míg olyan általánossá nem lettek, hogy többé nem ütközünk meg rajtuk. Hiszen olyan is akad közöttük, amelyről csak hosszas utánjárással, nyelvtörténeti kutatással lehetett megállapítani, hogy vegyülekiszó. Az is bizonyos, hogy a legtöbb ilyen alkotás, vagy mondjuk alakulás, elszigetelt jelenség marad, nyelvbtlásnak (vagy ha észrevehetően szándékos volt) tréfának vesszük, különös szerenéséjének kell lennie, hogy életre keljen és a nyelv területén útnak eredjen. Egyszóval olyan álláspontot kell elfoglalnunk velük szemben is, mint a többi nyelvi hibákkal szemben. A szokás azonban szentesíti őket.

Ha magamat vizsgálom, úgy találom, hogy a vegyülekiszók iránt mégis elnézőbb vagyok, a szerkezetek (ide sorolom a szólásokat is) összevegyítését azonban erősen elítélem. Vajjon mi lehet ennek a kétféle magatartásnak az oka? Az egyik bizonyára az, hogy egyetlen szónak szabálytalansága természetsszerűen kevésbé bántja az ember nyelvérzékét, mint a mondat valamelyik szerkezeti részének megzavarodása. Az egyes szókra vonatkozó nyelvi hibákat általában kisebbeknek és kevésbé veszedelmeseknek szokták tartani, mint a mondatnaniakat. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy a vegyülekiszók közül elég sok vált általánossá a köznyelvben (pl. *alant*, *csuklya*, *csupas*, *flastrom*, *nyargal*, *pocsolya*, *virgács*), a kevert szerkezetek közül azonban alig egy-kettő (pl. az *apjára* hasonlít, *kész van*, *ne szólj belé*), és még ezeken is meglátszik a származás bélyege. A másik ok — úgy hiszem — abban rejlik, hogy a vegyülekiszóban sokszor bizonyos játékosságot, tréfás vonást látunk, a szójátékon pedig mulatni szoktunk. Nem így a kevert szerkezeteken; itt már nem ismerünk tréfát és nem ismerjük el a játékknak a jogát.

Brüll Emánuel.